

Tanulmányok

AZ ŐSEMBER KORÁNAK KUTATÁSA MAGYARORSZÁGON (1969–1980)

GÁBORI MIKLÓS

Az őseMBER korának, a paleolitikum kutatásának eredményeit utoljára 1969-ben foglaltuk össze. Az 1970-ben megjelent tanulmány a háború utáni negyedszázad tevékenységét ismertette. Mikor, milyen ásatások folytak – mi volt az eredményük –, hogyan alakult e korszaknak a képe, mely problémák maradtak függőben? Ugyanakkor rövid áttekintést adtunk azok számára is, akiknek területe nem a történettudomány, a régészet, hanem munkánkat a természettudományok oldaláról segítik.¹

Az utóbbi cikk meglehetősen statikus vázlat volt a kutatás helyzetéről. Mintha egy tudományterület működése kissé megállt volna, és egy-két kérdés, lehetőség felvetésén túl alig várhatnánk fejlődését.

Ezzel szemben az utóbbi évtized legfontosabb eredménye, sőt érdekessége éppen az, hogy nagyobb ásatás ugyan egyáltalán nem folyt, jelentős új lelőhely sem került elő, ennek ellenére a paleolitikum helyzete, az egyes korszakok, kultúrák megítélése, időrendi-történeti kérdései feltűnő változáson estek keresztül. Oka nem módszerbeli, hanem többek közt a régibb leletek, adatok átértékelése, a táguló látókör, a kutatás „belső mélyülése”. Ugyanerre az időszakra estek az igényes, összefoglaló munkák is, mint a 10 kötetes „Magyarország története” I. kötetének megfelelő része, az új egyetemi tankönyv első része (bár sorsáról tudomásunk nincs), a Szovjetunióban most megjelent „Arheologija Vengrii” c. kötet első régészeti fejezete, a „neandervölgyi ember” korának történeti összefoglalása az Alpoktól az Uralig stb. Lényegesnek tartjuk még, hogy ebben az időszakban kerültek előtérbe a paleoökológia, az életmód, a természeti környezet kérdései. Ez azonban a kutatásban nemzetközi tünet.

Minthogy reprezentatív ásatások és a velük járó általános információ nélkül ezek a változások, ez a „belső mélyülés” még a más korszakkal foglalkozó régész előtt sem ismert, szükségesnek tartjuk az elmúlt több mint tíz év munkásságát összefoglalni. Alábbiakban teljességre törekszünk: röviden mindazt a tevékenységet érintjük, mely ezzel a korszakkal összefügg.

Előjáróban a nem régész szakember számára néhány általánosságot kell említenünk, bár lehet, hogy ezek ma már elég széles körben ismertek.

A paleolitikum, az emberiségnek ez a legrégebbi és leghosszabb korszaka, a régészetben belül is a legnemzetközibb terület. Hazánkban „kis terület”, világviszonylatban nagy terület, amire a történettudományok köréből könnyű lenne más példákat is találni.

¹ GÁBORI M.: 25 Jahre Paleolithforschung in Ungarn. Acta Arch. Hung. 1970.; Uő.: Magyarország őskőkorának áttekintése. Földrajzi Közlemények, 1969.

A korszak jellegéből és módszereiből adódik, hogy gyakorlatilag nincsenek földrajzi határok, csak korbéliek, de azok is egyre mélyülnek, tágulnak időben visszafelé, minden mindennel összefügg. Vannak korbéli horizontok, kisebb-nagyobb periódusok, de a kutató azon a horizonton nyugodtan mozoghat, és kell is, hogy mozogjon, egész Európa vagy Eurázsia területén.

Ugyancsak a korszak jellegéből fakad, hogy az ősemlék korának kutatása nemcsak régészet. Szorosabban összenőtt a természettudományokkal, mint a régészet bármely ága, és módszereiben jó fél évszázaddal megelőzte azt, amit ma „interdiszciplinárisnak” nevezünk. Így eredményeink néha, látszólag, mintha nem is régészetiek lennének. Ismét a korszak, az igen nagy időbeli távolság következménye, hogy gyakran előbb vagyunk kíváncsiak időrendi szempontból egy éghajlati periódusra (egzakt hőmérsékleti adatok, csapadékmennyiség, a növénytakaró összetétele stb.), mint a „tárgyi emlékekre”.

Továbbiakban a kutatás eredményeit kronológiai sorrendben, egyes korszakokként, kultúránként ismertetjük. Igyekezünk kiemelni a változásokat úgy, hogy az előzmény a történeti-társadalmi tudományok minden művelője számára világos legyen.

Az alsó paleolitikum egyetlen lelőhelye ma is Vértesszőlős. Az ásások 1968-ban lezárultak, de a korszak és a település ismerete terén mégis jelentős eredményekről adhatunk számot. Ezek egyaránt vonatkoznak a telep régészeti leleteire – részletes elemzésére –, a korára, és az annak idején olyan közismertté vált embertani leletére is.

Elkészült ugyanis – éspedig már régen – a telep régészeti anyagának, kőszerszámainak teljes feldolgozása.² Ez a kitűnő, egyelőre kéziratban levő munka közel ezer oldal terjedelemben vizsgálja Vértesszőlős szerszámkészletét. Jelentősége azonban nem a terjedelem, hanem az új eredmények, melyeket néhányan, egzakt adatok nélkül, már előre sejtettünk.

A szerző Vértés László rendszerét örökölve – ami a kezét eléggé megkötötte – matematikai módszerrel, paraméterekkel, tesztekkel dolgozta fel a nagy leletanyagot. És ezzel a mesterétől öröklött módszerrel bizonyított be olyan tényeket, melyeket az örökhagyó valószínűleg nem várt volna tőle, vagy a saját leleteitől.

Vértesszőlős anyaga, mint ismert, egy alsó paleolitikus kavicsipar. A legősibb civilizációk eszközfajtáiból, kavicsból készült hasítókból, hasogatókból stb. áll. Az egzakt és rendkívül tárgyilagos vizsgálatok új eredményei közül csak a következőket emelem ki: 1. Vértesszőlős szerszámkészlete közelebb áll a százezer évvel fiatalabb tatai telepéhez, mint az egyes telepszintjeié egymáshoz. 2. Az ún. középső paleolit eszközcsoport (bizonyos szerszámtípusok meghatározott együttese) nagyobb Vértesszőlősön, mint az alsó paleolitikusaké. 3. Ezen belül feltűnő arányban fordulnak elő a „tatai típusú”, és a még fiatalabb jellegű szerszámok.

Összegezve: a telep régészeti anyaga – a tipológiai, technológiai paraméterek tekintetében – sokkal fiatalabb karakterű, mint azt tíz évvel ezelőtt gondolták. Mindez az ipar rendkívül előrefejlettségét mutatja, anélkül, hogy ez kronológiai helyzetét különösebben megváltoztatná. A szerszámkészlet – önmagában nézve – akár sokkal

²T. DOBOSI V.: Vértesszőlős. Régészeti Feldolgozás. (Kéziratban.)

fiatalabb, Riss-kori is lehetne, mint ahogy azt néhányan már régebben észrevették. (F. Bordes, H. de Lumley, V. A. Ranov, a szerző.) A feldolgozás valamennyi eredményét nem sorolhatjuk fel.

A település kora geológiai, paleontológiai szempontból nem változott meg. Helye a Mindel 1–2 interstadiális, bár a legfelső telepszintjének kora még kérdést vethet fel. Az abszolút kormeghatározás terén időközben igen eltérő vizsgálati adatok születtek. 800 000 – 450 000 – 350 000 – 270 000 év. (!) A korhatár tehát rendkívül tág. Nemzetközi szinten természetesen többször érintették Vértesszőlős korát a vele egykorú s idősebb leletekkel kapcsolatban. Egy ilyen fórum legutóbb a kb. 350 000 évet fogadta el, melyet mi is megnyugtatónak vélünk, noha újabban már egy 180 000 éves dátumot is ismerünk.

Az embertani lelet, „Homo sapiens seu erectus Palaeohungaricus” néven már régen publikálva lett. Az elnevezés ugyanolyan kétarcú, mint a régészeti leletanyag. A nyakszirtcsont antropológiai jellegei a H. erectussal egyeznek, az agykapacitás viszont a H. sapiensével: 1250 cm³. Erről is hallottunk vitát, melyen az utóbbi adatot sokkal kisebbre kívánták „szorítani”³. Thoma A., a lelet feldolgozója, nemrég szintén újra foglalkozott a kérdéssel, de az első adatát alig sikerült 1200 cm³ alá nyomnia.

Fentiekhez hozzá kell fűznünk egy nem embertani, hanem sztratigráfiai ténytet. A rétegtani adatok azt mutatják, hogy a nyakszirtcsont kb. egykorú lehet a teleppel – H. erectus –, de nem tartozott a telephez, hanem azon kívül, attól függetlenül került elő.

Egész régészetünk negatívuma egyébként – felelőssége, ill. felelőtlensége –, hogy a híres lelőhely monográfiája tizenöt év alatt sem jelent meg.

Az alsó paleolitikum kutatásának másik nemzetközi eredménye – melyre egyelőre szintén csak kéziratként hivatkozhatunk – egy kandidátusi értekezés.⁴ A munka kiemelendő jelentősége az, hogy egész Európa kavicsiparait foglalta össze. Valóban nagyléptékű szintézis.

Másutt utaltunk már arra, hogy Vértesszőlőssel kapcsolatban annak idején egyfajta tévedés vagy félreértés forgott fenn. Éspedig az, hogy Európában ez az első és a legrégebb település. Ezzel szemben már az ásatások idején, de főleg az utóbbi évtizedben hihetetlen sok olyan lelőhely vált ismertté, mely Vértesszőlőssel hasonló/azonos korú, vagy pedig lényegesen idősebb. Európában a legrégebb kavicseszközök, lelőhelyek ma 1.7 millió évvel kezdődnek (!), ami a legősibb civilizációk afrikai származtatását több mint megkérdőjelezi. És akadnak ennél még idősebbek is. A kavicsiparok lelőhelyei ezután a Mindel időszak körül sűrűsödnek (kb. 400–300 000 év), majd „lappangva” tovább élnek a többi kultúrák között, egészen a középső paleolitikum végéig (kb. 35 000 év).

Az említett munka összefoglalta a kavicsiparok eddig létező osztályozási módszereit. Ezután összegyűjtötte Európa összes ilyen jellegű lelőhelyeit, a legidősebbektől

³ A bilzingslebeni előemberi telep feltárásáról tartott nemzetközi konferencia. Halle, 1975.

⁴ LUU TRAN TIEU: Paleolitikus kavicsiparok Európában. 1980. (A szerző a Hanoi Történeti Múzeum kutatója, 38 éves. Ezzel a témával érkezett hozzánk aspirantúrára; egyben az első külföldi aspiráns volt a régészet területén. A vitabizottság jegyzőkönyvileg a munka sürgős idegen nyelvű kiadását kérte.)

a legfiatalabbakig. Kiemelte közülük a rétegtanilag biztosan meghatározott korúakat, majd ebben a hatalmas időszakot átfogó keresztmetszetben rendszert teremtett. Megállapította a fejlődés egyes szakaszait és a fejlődés menetét.

A konklúzió – önkéntelenül – már túlmutat a szoros értelemben vett régészet és az egyszerű kavicsszerszámok határain. Noha nem mondja ki, a humánogenetika alapvető kérdéseit érinti. Honnét származott a legrégebb európai civilizáció, honnét az ázsiai, az afrikai kontinensé?

A hatalmas anyagból kialakult a legősibb kultúrák kialakulásának nagy háromszöge, melynek csúcsai: Délkelet-Ázsia, Közép-Afrika és a Földközi-tenger medencéjének térsége. A három terület három központot jelent: kimondatlanul filogenetikus álláspontot képvisel. Európa civilizációja pedig nem érkezett sehonnán sem, hanem itt alakult ki kontinensünk belterületén.

Talán említenünk sem kell, hogy erről a témáról – mely az egész fellelhető irodalmat is összegyűjtötte –, európai átfogású munka eddig még nem jelent meg.

Itt említhetünk meg még egy külföldit is, aki ugyan nem aspiránsként, de szintén idősebb korban végezte Magyarországon munkáját. Ali Ahmed Bachid al Sanfari a paleolitikum természettudományi, sivatagi viszonyokra alkalmazható módszereiről készítette nálam egytemi diploma-munkáját. (A Sultanat of Oman, Ministry of National Heritage igazgatója.)

A középső paleolitikum az a korszak, amely legjobban mutatja az elmúlt évtizedben történt változásokat. Megváltozott a korszak kulturális tartalma, az egyes civilizációk meghatározása – s ez nemcsak új névadást jelent –, az ősemberi települések kronológiai sorrendje is. Ezenkívül két új civilizáció „született”. Az egyik egy régóta ismert lelőhelycsoport régészeti és kronozstratigráfiai átértékelésének eredménye, amelyet új lelőhely ásatása is elősegített. A másik civilizáció – minthogy publikálatlan még, tartasuk talán függőben – új lelőhelypontokból, új leletekből alakult ki. A változás valóban szembetűnő.

Tájékoztatásul talán szükséges megemlítenünk, hogy a középső paleolitikum a mi területünkön az utolsó eljegesedést megelőző, hosszú „meleg korszak”, a Riss-Würm interglaciális közepétől kezdődik, és az utolsó Würm eljegesedés első hideghullámával ér véget. A radiokarbon dátumok szerint az alsó korhatár kb. 80–70 000, a felső korhatár kb. 35–30 000 év. Az a *Palaeoanthropus*, a valódi ősember ideje.

Idézőjelbe tettük a „meleg korszakot”, mert ez az időszak nemcsak a mainál sokkal melegebb, mediterrán jellegű klímaperiódusból áll, hanem több, más éghajlati hullámból, szakaszból tevődik össze, majd hosszú, lassú lehűlés vezet be az utolsó eljegesedést. Ezek a változások – hőmérsékleti adatokkal stb. – ma már pontosan mérhetők.

E hosszú időszak alatt korábban egyetlen kultúrát ismertünk. A mindent átfogó moustérien műveltséget. Láttuk, és metrikus, matematikai-statisztikai módszerekkel tudtuk is, hogy ennek a kultúrának a települései, leletei között eltérések vannak, mégis maradt „a moustérien”.

Régebben volt „hideg és meleg moustérien”. Meghatározták a korai és fejlett szakaszát, szétválasztották a Bükk hegységi és a dunántúli moustérient, de a kultúra

csak ezután bomlott szét. Sok mindent észrevettünk előre, de lényegében csak az utóbbi évtizedben vált világossá, hogy a középső paleolitikum nemcsak moustérien, hanem különböző fácierei vannak. Sőt, ezek nem is fáciések (csoport értékűek), hanem különböző civilizációk, melyeknek egymással kapcsolatuk sincs.

Nevezhetjük őket „ipartípusoknak” – valójában úgyszólván kisebb-nagyobb etnikumokat jelentenek –, melyek különböző úton kerültek hozzánk, vagy különböző módon fejlődtek. Ezt a felismerést tartjuk az újabb kutatásban a legjelentősebbnek.

Mielőtt a korszak képét röviden felvázolnánk, a címben szereplő kezdő évszámtól vissza kell lépünk egy évet. Az érdi ősemberi telepről írt monográfia ugyanis – melynek a nemzetközi kutatásban is nagy szerepe lett –, 1968-ban jelent meg, de hatása érthetően csak a következő években jelentkezett.⁵

Az érdi település feltárása, komplex feldolgozása a legszerencsésebb ásatásaink egyike. Nyílt fennsíkon, barlangoktól távol eső vadásztelep – a területe természetes mészkőfalakkal körülvett völgytektonk, lakóterek –, melyekben két, vastag kultúrréteg, és a felsőben 5 egymást követő telepszint, „járószint” került felszínre. A lelőhelynek ez a körülzártága, teljessége – ami nagyon ritka a mi kutatási területünkön – rendkívül sokoldalú, részletes vizsgálatokra adott lehetőséget. Szerencsés körülmény az is, hogy a feltárás már a mai módszerekkel történt. A francia nyelvű, vastag monográfiában pedig a természettudományok kiváló kutatói vettek részt.

Magáról a vadásztelepről csak egy-két adatot közlünk.

C-14 dátumok: az alsó réteg 50 000 évnél idősebb; a felső réteg egymás feletti telepszintjei: 44 300–38 100–35 300 év. Külön hangsúlyozandó, hogy a lakószintekben minden az eredeti helyén, elmozdulatlan állapotban került elő. Ezeknek az anyaga „konyhahulladék” – a behurcolt vadászszákmany csontjainak tömege –, tűzhelyek, szerszámkészítő helyek, a kőszerszámok és a hozzájuk tartozó gyártási hulladék. Az állatcsontok mennyisége szinte példátlan: közel 50 000 darab. Még fontosabb, hogy ezek jól körülhatárolt, vastag halmokban feküdtek, ami egészen új szempontú vizsgálatokra adott lehetőséget.

Az eredmények közül csak néhányat emelünk ki. Az első az, hogy a telep kultúrája teljesen új Magyarországon. Régészeti anyaga a nyugati charentien műveltséggel függ össze: egy módosult, délkelet-európai charentien. Kapcsolatai a Keleti-Alpok, Jugoszlávia ÉNy-i része, tovább Észak-Olaszország felé vezetnek. Tulajdonképpen ennek a civilizációnak a megismeréseivel kezdődött el a korszak kultúráinak „felbomlása”, átértelmezése.

Fontosak, újak a településmódra vonatkozó megfigyelések. Ilyen a lakóterek használata, a rendeltetésük, vagy pl. egy hústároló verem – ami a más korokkal foglalkozók számára talán egyszerű, kezdetleges –, de amit ebben a korszakban eddig nem ismertünk, nem is feltételeztünk.

Végül kiemelendők az újszerű vadászati-zoológiai vizsgálatok, amelyek elsőként és tőlünk indították el a paleoökológia, a közvetlen életmód kutatásának irányzatát.⁶ Jelen-

⁵GÁBORI–CSÁNK V.: La station du Paléolithique moyen d'Érd–Hongrie. Akadémiai Kiadó Bp. 1968.

⁶GÁBORI–CSÁNK V.–KRETZOI M.: Zoologie archéologique. In: GÁBORI–CSÁNK V.: i. m. 1968.

tőségéről csak annyit, hogy rendkívül erősen befolyásolta a nyugati, újabb telepfeltárások módszereit, az NSZK-ban pedig ebből a módszerből egyetemi tanszék létesült „Lehrstuhl für Jägerische Archäologie” néven.

Az utóbbi kutatások már nemcsak a lelőhely kormeghatározását szolgálják a különféle állatfajok meghatározása, aránya stb. révén. Megállapítja a vadászott állatfajokat, azok arányát – települési szintenként, hulladékhalmonként –, az egyes fajok egyed-számát (mely állatból hányat ejtettek el), a vadászati időnyt (hónapok szerint), az egyes állatok életkorát, azt, hogy melyik vadból mely testrészeket szállítottak a lakóhelyre, a vadászat specializálódását (ami szintén új ebben a korszakban), mennyi volt a húsmennyiség összesen, egyes megtelepülések idején, évszakonként: ami végül közvetlen társadalomtörténeti következtetésekhez vezet.⁷

Áttérve az új eredményekre, egyik egyedülálló lelőhelyünk átértékelésének problémáját kell megemlítenünk. Ez Lovas – korábban Balatonlovas – a Balaton-felvidéken.⁸

A dolomit fennsík természetes bányagödörök táródtak fel, melyeket élénkvrös, hematitos festékföld, okker töltött ki. Ezt a festékföldet a paleolitikum embere (?) rendszeresen bányászta, elszállította, és idők során több mázsányi mennyiséget termelt ki.

A vrös földfestéknek a felső paleolitikumban, sőt talán már korábban Európa-szerte kultikus szerepe volt. Ezt számtalan helyről már ismertük, de festékbányát, kitermelőhelyet eddig nem találtak sehol sem. A lelőhely ásatását Vértes L. végezte, és a bányagödörökben mintegy száz, kitűnően csiszolt, a bányászáshoz használt csont- és agancsszerszámot tárt fel.

A kulturtörténeti szempontból jelentős lelőhely kormeghatározása sok gondot okozott, ma pedig még nehezebb problémával állunk szemben. Vértes L. a leleteket a Würm 1–2 interstadiális enyhe, erdei éghajlatú szakaszának az első harmadára helyezte. A datálás alapja az volt, hogy a faunában – a csont- és agancseszközök között – az óriásgím uralkodik. Ezt a szarvasfajt pedig nálunk a Würm 1–2 interstadiálisnál fiatalabb időszakból nem ismerjük. Alátámasztani látszott a kormeghatározást egyetlen kőszerszám is, amely a „hasonló korú” Jankovich-barlangi eszközökhöz hasonlít. Az utóbbi kérdéskörre még visszatérünk.

A probléma lényege ma az, hogy az újabb vizsgálatok szerint Lovason az összes óriásgím – jávorszarvas! A korábbi meghatározás téves. A jávorszarvas pedig mérsékelt hőmérsékletű, lombos (?), mocsári erdőségekben él. Nálunk főleg a Riss-Würm interglaciális végén gyakori (eddigi ismereteink szerint), és az itteni agancsok felépítése, mérete eltér a Würm időszakban ismertektől.

A kérdéshez tudnunk kell – és ez módszereink összetettségére is rávilágít –, hogy a lelőhelyen gimszarvas, rénszarvas, vaddisznó maradványa is előkerült. Az első két faj a felső pleisztocénben mindig előfordul. Kronológiai szempontból tehát indifferens. Ezzel

⁷Szerencsés körülmény, hogy nagyobb kiadványaink francia nyelven jelennek meg – ez a paleolitikum kutatásának nemzetközi nyelve –, és hogy ezeket nyelvileg a legkiválóbb francia szakemberrel tudjuk lektoráltatni. Az ilyen munkának a visszhangja is lemérhető. A kötetről számos, feltűnően elismerő ismertetés jelent meg.

⁸MÉSZÁROS GY.–VÉRTES L.: A Paint Mine from the Early Upper Palaeolithic Age near Lovas. Acta Arch. Hung. 5. 1955.

szemben a vaddisznó – az új vizsgálatok szerint – a lovasi anyag legérzékenyebb klímajelzője lenne. (?) Ökológiai igénye a mérsékelt éghajlatú tölgy- és bükkerdő. Nálunk főleg a Riss-Würm interglaciálisban, majd az azt követő időszakban, és még az Istállóskői barlang állatvilágában fordul elő.

A lovasi festékbánya kora tehát sokkal régibb: a Riss-Würm interglaciális vége, utolsó meleg fázisa lenne.

Ez az áttekintés nem lehet vitafórum, és nem az a hely, ahol a nem specialista számára újabb feltevésekbe mehetnénk. A nem e korszakkal foglalkozó régész és történész számára ugyanis egyszerű a tény: a lovasi festékbánya sokkal idősebb, mint eddig hitték. A paleolitikummal foglalkozók számára azonban ezzel szemben áll egy másik tényyszerűség. Eddigi ismereteink szerint mondhatnánk ténynek is. 1. A lovasi csont- és agancsszerszámok kidolgozása olyan tökéletes, hogy még a Vértes L. által megadott korszakba is alig illik bele. 2. Az egyik szerszám nyelére geometrikus pontsört, díszítést véstek. 3. Maga az okkerbányászat – még az előbbi datálás szerint is – feltűnően korai. Éppen ez volt a lelőhely nagy jelentősége! Mindez együtt – az utolsó interglaciális végén, tehát jóval régebben, mint pl. az érdi telep ideje – lehetetlennek tűnik. Egyszerűen nem fér bele az általános kultúrfejlődésbe.

A problémásor végére most tehát nem pontot, hanem még erősebb kérdőjelet teszünk.⁹

Az eddigiéknél sokkal fontosabb eredménye kutatásunknak az ún. „dunántúli Szeleta kultúra” átértékelése, melyhez egy új lelőhely feltárása is erősen hozzájárult. Az átértékelést G. Csánk V. egy Párizsban tartott konferencián 1973-ban ismertette először. Most már itt, a középső paleolitikumnál szólunk róla, mert ez a civilizáció – a korábbi állasponttól eltérően – ebbe a korszakba tartozik.

Röviden az előzményekről. – A Szeleta kultúra vagy szeletien az egyetlen civilizáció, melyet világszerte magyarországi lelőhelyről neveztek el. Sajnálatos, hogy éppen ezzel a több mint 70 éve ismert kultúrával van ma is talán a legtöbb problémánk.

Kutatásunk a Szeleta kultúrát a felső paleolitikumba, a Würm 1–2 interstadiális, enyhe erdei éghajlatú időszakába sorolta. Régebben több fejlődési fokozata volt, majd az a nézet alakult ki, hogy két fázisa van: a korai és a fejlett szeletien. Ugyanakkor különválasztottuk a Bükk hegység Szeleta kultúráját, és a Dunántúl szeletienjét. Helyesen.

⁹ A tény és tényyszerűséghez meg kell jegyeznünk, hogy a természettudományok egzaktsága között – jól tudjuk – vannak különbségek. A paleontológia a legfontosabb tudományág számunkra (nem segédtudomány) – a kormeghatározás terén. Biztonsága azonban nem olyan megdönthetetlen, mint hinnénk. Kitűnő, de pozitív példa erre éppen e korszak lelőhelyeinek, sőt fauna-fázisainak teljes „átrendezése”. (Kretzoi M.: Étude paléontologique In: GÁBORI–CSÁNK V.: i. m. 1968) – Lovassal kapcsolatban közel 30 éven át „tény” volt, hogy az ott talált szarvasok óriásgímek – és ma tény, hogy jávorszarvasok voltak. – A paleontológia belső problémája valószínűleg kettős. Egyrészt a pleisztocén állatfajai, az azonos név ellenére, nem mind azonosak a ma élőkkel. Másrészt egyes fajoknak, köztük a már kihalt fajoknak, nem ismerjük pontosan az ökológiai igényét. A jávorszarvas pl. ritka az európai állatkertekben, de jól, szabadon megél ma Írország, Skócia területén. (Meleg, enyhe éghajlat és lomblevelű erdőségek...? Vagy a pleisztocén kori faj más volt, mint a mai? De ma is különböző fajok léteznek!) – Lovas datálására természetesen más alternatíva is lenne, melyeket itt felesleges említenünk. T. Dobosi V. 1977-ben újra kutatott a lelőhelyen, de a bányák folytatását, sajnos, nem találta meg.

Az utóbbi azonban már régóta tipológiai, kronológiai problémákat vetett fel. A dunántúli lelőhelyeket hol a Würm 2 tundrai szakaszába, hol a Würm 1 utánra helyezték, minthogy a régészeti leletek gyakran kifejezetten hidegjelző állatfajokkal együtt kerültek elő.

A „dunántúli szeletien” lelőhelyei, egy kivételével, mind a Pilis-Gerecse hegység területén vannak. Legfontosabb közülük a Jankovich barlang, majd a Kiskevélyi barlang, Szelim barlang, a Csákvári sziklaüreg, a Pilisszántó II. kőfülke, a Bivak barlang és Lovas. Az utóbbi azonban, mint láttuk, már ki is ejthető ebből a körből. Ide tartozik még a Dzeravá Skala (Pálffy barlang) Ny-Szlovákiában.

Egy új lelőhely ezekhez a Remete Felső barlang, melynek ásásával az előbbieket rétegtani ellenőrzése is megindult. Folytassuk tehát először talán az új ásás eredményével.

A Remete Felső barlang ásatása, Máriaremete határában, 1969–70-ben történt. Feltárása előre kiszámítottan, rétegtani és karszthidrológiai megfontolásokkal történt. A Remete völgy aljában nyíló Remete barlangban (alsó barlangban) ugyanis a pleisztocén rétegeket csak 11.5 m mélységben érték el, érintették. Ugyanakkor megállapítható, hogy a völgy kis barlangjai, üregei három magassági szintben helyezkednek el. Mindig az egykori karsztvízszint felett vannak, és minél magasabban nyílnak, annál idősebbek. Ha tehát az alsó barlangban a pleisztocén réteg ilyen nagy mélységben kezdődik, feltehető, hogy a felette 70 m-rel magasabban levő kis barlangban sokkal könnyebb ennek a korszaknak a rétegét elérni.

A feltevés, számítás beigazolódott. Az ásatás első napján, közvetlenül a felszíni humusz alatt pleisztocén kori réteg, és pedig azonnal egy Würm jégkor előtti réteg került felszínre. Az állatmaradványok alapján előre megállapítható volt a réteg kora – ennek alapján az, hogy benne csak középső paleolitikum kerülhet elő –, és az is, hogy a kis barlangot az ősember lakta.¹⁰

A barlangban egyetlen réteg maradt a helyén, a többi az időszakonként lezúduló víz kimosta. Ennek az ősemberi kultúrát tartalmazó rétegnek a korát a 24 fajból álló állatvilág pontosan meghatározta, a kőzetrétegtani, kémiai-fizikai vizsgálatok pedig teljesen alátámasztották. A kultúrréteg a Würm 1 hideghullámát megelőző időszakban képződött (középső paleolitikum).¹¹

A barlang első, kisebbik termében mintegy 14 kőszerszám került elő. A kis számnál sokkal lényegesebb, hogy típusuk azonos a Jankovich barlangiakéval, tehát a „dunán-

¹⁰ Az ember jelenlétét bizonyították egyrészt a faszénmaradványok, a tüzelés nyoma, másrészt olyan sztyepei állatfajok, melyek maguktól soha nem mentek volna fel a 70 m magas, rendkívül meredek hegyoldalon. Ilyen pl. a mammut, a gyapjas orrszarvú, a jégkori vadló, a pézsmatulok. Az utóbbi biztos kormeghatározó faj is: a Würm eljegesedés első hideghulláma után a Kárpát-medencében többé soha nem található meg. – Előkerült pl. egy óriásgím rendkívül fejlett agancsa. Eltekintve attól, hogy levetett agancs volt, ez az állat hatalmas agancsterpesztésével („feszítávoleségával”) a barlang szűk nyílásán be sem fért volna.

¹¹ A faunisztikai anyagot Kretzoi M. határozta meg. A kőzet-rétegtani vizsgálatokat, mint más lelőhelyünkön is, az MTA Földrajztudományi Kutató Intézete végezte. (Pécsi M. és Schweitzer F.)

túli szeletienével". Ezek szerint a „dunántúli szeletien” nem az, aminek eddig tartottuk, hanem egy középső paleolitikus civilizáció.

A megállapítást még megerősítette egy váratlan lelet. A szerszámok között 3 egymás melletti, összetartozó emberi fogat találtak. (Köztudomású, hogy éppen a fog határozza meg legbiztosabban a fajt.) A fogak a *Palaeoanthropushoz* tartoznak. Ezek szerint a „dunántúli szeletien” nemcsak hogy középső paleolitikum – és nem Szeleta kultúra –, hanem ráadásul az embere sem *Homo sapiens*, mint eddig tudtuk, hanem *Palaeoanthropus*.

A többi lelőhely ellenőrzésének eredményét már csak távirati stílusban hozhatjuk:

1. Lovas egyetlen szerszáma – bármi legyen most a kora – nem annyira jellegzetes, hogy feltétlenül ide tartozna. (Különösen mióta megtudtuk, hogy más ilyen, ún. levélkaparókat használó civilizációnk is van!)

2. A legfontosabb lelőhelyen, a Jankovich barlangban, a rétegtani viszonyok bizonytalanok. Ha a leleteket mégis egy réteghez kötnénk, annak képződése szintén a Würm 1 körüli időszakra mutat. Szerszámai középső paleolit típusúak. A csontszerszámok részben más rétegben voltak – esetleg réteggépződés nélkül keveredtek a kőszerszámok mellé –, de az sem teljesen kizárt, hogy ez a népesség csonthegeket is készített.

3. A Csákvári sziklaüregben egyetlen szilánkot találtak. Rétegtani helyzete teljesen bizonytalan. Ha esetleg az alsó rétegben volt (? ?), akkor a fauna alapján a Würm 1-nél biztosan nem fiatalabb.

4. A Dzeravá Skalaban a körülmények ugyanazok, mint a Jankovich barlangban.

5. A Szelim barlang megfelelő rétegének állatvilága, fajösszetétele egyértelműen Würm 1 előtti. Egyetlen szerszáma szintén a középső paleolitikumba tartozik.

6. A Pilisszántó II. kőfülke két szerszáma középső paleolitikus. Rétegtani helyzetük bizonytalan; csak feltételezhető, hogy hasonló korú a Szelim barlangéhoz.

7. A Bivak barlang eklatáns példája annak, hogyan változik meg egy kultúra meghatározása és datálása egy előzetes teória vagy beidegzett hagyomány kedvéért. A régészeti anyagot tartalmazó réteg és a felette fekvő között egyértelműen réteghiány volt. Ezt bizonyítják a rendkívül részletes faunisztikai és üledékközzetani vizsgálatok. Az alsó réteg állatvilága pedig világosan a Würm 1 kezdetére tehető.

Ezután már csak az hiányzott, hogy ezt a kultúrát máshol is *Palaeoanthropus*-sal találják meg. Van, volt ilyen lelőhely. A Dzeravá Skala egyetlen emberfoga a leírás szerint a *Palaeoanthropus (H. neandertalensis)* jellegeit mutatja. Minthogy azonban „szeletienel” találták, mégis a *H. sapiens*-hez sorolták be. A szeletien felső paleolitikus kultúra: az embere tehát nem lehet más, mint *Homo sapiens*... A kultúra meghatározása – láttuk, tévesen – és a „klasszikus kultúra-sorrend” fenntartása fél évszázad alatt valóságos kényszerképzet lett.

Összegezve: „dunántúli szeletien” nincs. Ez egy középső paleolitikus civilizáció. Jellemző szerszámai levél alakú kaparók és egyszerű moustérien kaparófajták. A szerszámok keresztmetszete gyakran plankonvex, vaskos, néha szakócaszerű formák stb. „Levélhegyes, levélkaparós, félszakócs középső paleolitikum”. Kora is megfelel ennek. Ez a civilizáció az utolsó eljegesedés előtt, esetleg alatt élt, de nem zárható ki, hogy esetenként talán kissé túlnyúlhatott a Würm 1 hideghullámán. (?)

A régészeti anyag kapcsolatai a Duna felső szakasza, a mai délnémet terület, az ottani „közép-európai micoqueien” kultúra felé vezetnek. A kora is megfelel az ottani lelőhelyeknek.

A mi kultúránkat nem nevezhetjük s.s. micoquiennek. Minthogy azonban ennek a civilizációnak a Bükk hegység valódi Szeleta kultúrájával sem származási, sem fejlődési kapcsolata soha nem volt, logikus, hogy a „szeletien” elnevezés sem jogosult. Nem csoportja valaminek — a Szeleta kultúrának —, hanem más kultúra, iparfajta, embercsoport.

Az első és leggazdagabb lelőhely után ez a középső paleolitikus kultúra „jankovichien” néven lett meghatározva és az irodalomba bevezetve.

Ez az átértékelés egy-két lelet meghatározását is megváltoztatta. A Bükk hegység valódi moustérien kultúrájából régóta kiütött a Háromkuti barlang, a Herman barlang és a miskolci eszközök egy-egy szakócája. Határainkon túl ismertük ezek pontos hasonmásait (az ausztriai Gudenus barlangból): úgy látjuk, ezek is ehhez a micoquien-szerű kultúrához tartoznak.

A másik, valóban új leletcsoportról egyelőre nehéz szólnunk, minthogy még publikálatlan. A Bükk hegység környékén — nem barlangokban, hanem dombtetőkön — hosszú évek munkájával 40 új lelőhelypontot ismertünk meg. Már a lelőhelyek száma is meglepő, amikor a „Régészeti kézikönyv” mindössze 14 középső paleolitikus települést tart számon, és az újabb lelőhelykataszterben sem szerepel ebből a korszakból sokkal több.¹² A gyűjtés Ringer Árpád munkája. (MTA Földrajztudományi Intézete)

Az új leletanyagról annyit, hogy egy régies jellegű, és valószínűleg egy nálunk ismeretlen kultúrával van dolgunk. Annak ellenére, hogy dombtetőkön, felszínen, humuszban, humusztalaj alatt fordul elő, egészen biztos, hogy középső paleolitikus civilizáció. Szerszámai kis szakócák, ún. félszakócák, levél alakú kaparók, néha levélhegy-szerű formák stb. A lelőhelyek közül 5 gazdagabb, a leletek száma eddig több száz.

Az egész leletanyag egészében eltér a Bükk hegység régóta ismert barlangi moustérien kultúrájától, és nagyon erős hasonlóságot mutat a már említett, felső duna-vidéki, közép-európai micoquien civilizációhoz. Tipológiai alapon is nagyon valószínű, hogy a leletek Würm 1 előttiak, vagy legfeljebb Würm 1 korúak. Rétegtani hitelesítésük — ásatással — az egyik legfontosabb feladatunk lenne.

Úgy tűnik tehát, hogy a Bükk környékén ki fog alakulni egy új civilizáció, ipartípus. Ha ez így történne — ami már ma is több, mint valószínű —, a „felfedezés” valóban jelentős. Ellentétben ugyanis a neolitikummal, a bronzkorral stb., ahol számtalan kultúrát, csoportot ismerünk, a paleolitikumban van egy régi kavicsiparunk, a középső paleolitikumban pedig csak négy, a felső paleolitikumban pedig három kultúrával számolunk.¹³

¹² VÉRTES L.: Az őskor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965. — T. DOBOSI V.: Magyarország ős- és középkőkori lelőhely katasztere. Arch. Ért. 102. 1975.

¹³ Úgy látszik, hogy a fenti iparok köréhez esetleg más lelőhelyek is hozzákapcsolhatók. Ilyen Hont-Csitár anyagának egy része (Gábor M. ásatása; publikálatlan) —, és lehetséges, hogy ide tartozhat pl. Sajóbáony is. (T. Dobosi V. ásatása; publikálatlan.) Közlése szerint ún. szeletai nyersanyagból készült szakócaszerű hegyek (!), megmunkált szilánkok, kőpakolásos tűzhely került elő a humuszból. A tűzhely radiokarbon datálását, sajnos, nem ismerjük.

Itt kell megemlítenünk még egy fontos, új eredményt, amely a mezolitikum eddigi képét is alapvetően megváltoztatja. A miskolci Avason, a régóta ismert lelőhelyen, 1975–79 között leletmentő ásatások folytak. Az új leletek feldolgozása azt bizonyítja, hogy az Avas „makrolitikus mezolitikuma” nem létezik, hanem elsősorban középső paleolitikumból áll (!). (Simán Katalin munkája.) Ugyanakkor már több oldalról megállapítottuk – köztük külföldi szakemberek is –, hogy Eger–Kőporos anyaga sem mezolitikus. Ezzel az „Eger kultúrát”, azaz a „makrolitikus mezolitikumot” nyugodtan törölhetjük kultúránk sorából. Ez a leletanyag ugyanis „rokona” az előbbinek.

A korszak kutatásához – t. i. a középső paleolitikuméhoz – más fontos „kiegészítő” munkák is tartoznak. Ilyen pl. a magyarországi radiokarbon dátumok ellenőrzése és összevetése a többi, természettudományi vizsgálatok kormeghatározásával. Eredménye egy sor korrekció, és az, hogy a C–14 vizsgálatok egy korhatáron túl nálunk fiatalabb kort adnak a valóságnál. – Ide tartozik a korszak faunafejlődési fázisainak és ezzel egyes lelőhelyeknek paleontológiai alapon történt megváltoztatása¹⁴, vagy pl. a korszak természeti környezetének és vadászatának alapos vizsgálata.¹⁵

Végül itt kell említenünk egy területileg jóval átfogóbb munkát, mely szintén önálló, idegen nyelvű kötetként jelent meg. Ez a középső paleolitikum kultúráinak összefoglalása az Alpok és az Ural között.

Már a könyv alcíme – „Esquisse historique” – is mutatja, hogy tartalma, célja nem anyagközlés, tipológiai analízis, hanem történeti áttekintés kíván lenni Európának erről a hosszú övezetéről. A téma kidolgozása nemcsak az irodalomra, hanem elsősorban közvetlen autopsziára épült. A munkát számos nyugati és keleti tanulmányút, szoros értelemben vett munkaút kísérte. Munkáút alatt értem azt, hogy a szokásos múzeumi, intézeti „áttekintésen” túl a leletek és lelőhelyek túlnyomó részét közvetlenül, a helyszínen is megismerhettem.

A munkáról itt csak tartalmi áttekintést lehet adni. Az első rész kitekintés Nyugat felé: az Alpoktól É-ra és D-re eső területek civilizációit ismerteti. A következő maga a munkaterület, mely az osztrák Keleti-Alpoknál kezdődik, és a Kubán folyó vidékén ér véget. Ez a nagy fejezet földrajzi régióként ismerteti az egyes lelőhelyeket, régészeti anyagukat, kapcsolataikat, kronológiai helyzetüket. Számos esetben új meghatározást ad a civilizációk jellegéről. A harmadik fejezet ismét kitekintés: lezárásként képet ad a Kaukázuson túlról és Közép-Azsia területéről.

A munka második fele már összegezés. Elsősorban rendszerezi az egész terület kultúráit, csoportjait, bemutatja a fejlődésüket, a 70–30 000 év előtti történeti összeköttetéseket vagy elkülönüléseket. Talán kiemelhető az a fejezet, amelynek címe „Civilizációk – faciések – és a természeti környezet”. Ez a fejezet ismét végighalad a vizsgált területeken, és konkrét adatokkal bemutatja az időben folytonosan változó éghajlatot, a növénytakarót, az állatvilágot, végül pedig a vadászat specializálódását, mely különböző helyeken különböző irányba fejlődött, és ebben a korszakban alakult ki. Az utolsó fejezet kifejezetten történeti összegezés. Kimutatja, hogy az utolsó jégkor-

¹⁴ KRETZOI M.: Étude paléontologique. In: GÁBORI–CSÁNK V.: i. m. 1968.

¹⁵ Gábori M. munkája. Sajtó alatt.

szak előtt, kb. 45–35 000 éve „demográfiai hullámmal” kell számolnunk, és ekkor történt meg két oldalról, Nyugatról és a Kaukázuson túlról, Közép- és Kelet-Európa első benépesedése.

A konklúzió, a benépesedés története, erősen rövidítve a „Századok” 1977. évi 1. sz.-ban is megjelent. A munka külföldi visszhangja nagyon pozitív. Valamennyi kritika hangsúlyozza, hogy a könyv híd szerepét tölti be Kelet és Nyugat között.¹⁶

Áttérve a felső paleolitikumra, ennek a korszaknak egyik felében csupa megoldatlan, új problémáról, a másik felében ismét néhány új eredményről adhatunk számot.

Visszatekintve egy, másfél évtizedre, néhány akkori megállapítást szükséges rögzítenünk ahhoz, hogy a mai kérdéseket megértsük.

A középső paleolitikum után lényegében három kultúrát ismerünk: az aurignacient, a szeletient és a gravettient. Egyébként általános jelenség, hogy a középső paleolitikum „robbanása” után Európában egységesebb kultúrák alakulnak ki, majd az őseber korának végén ismét erős kulturális, etnikai „osztódás” indul meg.

Az aurignacien kultúrát kutatásunk két csoportra osztotta: aurignacien I. és aurignacien II, vagy olschewien. Eredetük a korábbi moustérienben lenne keresendő. A két kis etnikum, mely főleg csontszerszámairól, csont lándzsahegyeiről ismert, a Bükk Ny-i részén élt, éspedig párhuzamosan a Bükk K-i oldalán található „kőlándzsás” szeletienel. A két népesség kb. egyidőben kezdődött, jelent meg és fejeződött be, de egymással sohasem érintkezett. Az aurignacien – a korábbi nézet szerint – a Dunántúlra is eljutott, és esetleg biológiailag is keveredett az ott élő (immár nem létező) „dunántúli szeletienel”. Ez lett volna ugyanis a legegyszerűbb magyarázata annak, hogy az utóbbi kultúrában miért fordulnak néha csonthegek elő.

A Szeleta kultúrájának két fejlődési szakaszát ismerjük: a korai és a fejlett szeletient. Ez a népcsoport, mely elsősorban babérlevél alakú kőlándzsahegyeiről ismert, a korábbi megfigyelések szerint a Bükk hegység moustérienjéből közvetlenül alakult ki, és továbbra is egyenes vonalon fejlődött. Mindkét civilizáció – az aurignacien és szeletien – a Würm 1–2 interstadiális enyhe, erdei éghajlatú periódusában élt.

Az új problémák az aurignacient kevésbé érintik. Ez a népesség egészen szűk földrajzi területen, mindössze két lelőhelyről, az egymás közelében fekvő Istállóskői és Peskő barlangból ismert. Mindenesetre feltűnő a kis etnikumnak ez a zártsága, elkülönültsége. (Az Istállóskői barlang 44 300 éves C-14 dátuma mindeki számára valószínűtlen, túl idős.)

Néhány éve három nyugati kutató az összes csonteszközös kultúrát feldolgozta, és arra a megállapításra jutott, hogy a nálunk ismert civilizáció egyáltalán nem aurignacien, hanem különálló, ismeretlen eredetű csoport.

Ezt a megállapítást azonban már félre is tehetjük. A korszakban sokkal jártasabb kutatók szerint az említett két barlang kultúrája valóban aurignacien, még akkor is, ha eredetének kérdésére ma valóban nem tudunk választ adni. Nézetünk szerint nem a

¹⁶ A hosszan tartó feldolgozás és terepmunka arra is lehetőséget nyújtott, hogy egy-egy áttekintést adjunk Szovjet-Közép-Ázsia és a Kaukázuson túli terület kutatásának mai helyzetéről. (L.: irodalomjegyzékben.); GÁBORI, M.: Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Ural. Akad. Kiadó, 1976.

moustérien „radiációja”, egyik fejlődési ága. A korábbi származási területek, mint a Balkán vagy a Keleti-Alpok és a Bükk hegység között pedig gyakorlatilag nincs összeköttetés, nincsenek lelőhelyek. Dunántúli megjelenése, etnikai vegyülése az ottani jan-kovichiennel egészen valószínűtlen.

Sokkal nagyobb problémát jelent a Bükk hegység Szeleta kultúrája. Elsősorban azt a származási kapcsolatot, melyet annyiszor igyekeztünk bizonyítani a helybeli moustérien kultúrával — köztük e sorok írója is —, ma már alig tudjuk felismerni. A részletes vizsgálatok természetesen a két kultúra származékjelére épültek. Alapja és eredménye az volt, hogy a bükki moustérienben „szeletienizálódás” kezdődik — kétoldali megmunkálású, levélhegyszerű származékjel jelennek meg —, a szeletienben pedig nagyon sok a régi, moustérien jellegű eszköz.

Az utóbbi igaz, az előbbi nem. Be kell vallanunk, hogy a kontinuitás keresése és a majdnem azonos földrajzi terület készített arra, hogy a moustérienben a későbbi „utód”, a szeletai kultúra gyökerét mutassuk ki.

Ehhez a kérdéshez tartozik még egy lényeges adat. A Szeleta barlang közelében fekvő Búdöspeszt barlang régészeti anyaga volt a moustérien-szeletien közti átfejlődés típuspéldája, „modellje”. Közben megtudtuk, hogy a Búdöspeszt barlang ipara idősebb 37 000 évnél, a Szeleta barlang korai szeletienje viszont 41 700 éves. Az utód tehát idősebb, mint az elődje . . .

A Búdöspeszt barlang leletanyaga egyszerűen a középső paleolitikumba tartozik, állatvilága pedig az újabb ellenőrzés szerint egyértelműen nem lehet fiatalabb a Würm 1 hideghullámánál. (L.: Gábori M.—Csánk V.: Acta Arch. Hung. 1970.)

Miből, honnét származott tehát a Bükk Szeleta kultúrája? Nem az ottani, barlangi moustérienből. Valószínűbbnek tűnik ma, hogy talán abból a középső paleolitikumból, amely mint új civilizáció a Bükk környékén kezd kibontakozni. A feltevéshez egyelőre természetesen kérdőjelet teszünk.

További kérdés, hogy mi is tulajdonképpen a korai szeletien? Ezt a fázist a Bükk K-i részének néhány barlangjából, elsősorban a névadó barlangból ismerjük. Jellegzetes származékjelai a korai jellegű, kezdetleges, levél alakú hegyek. Ezek a tárgyak azonban — milyen későn vettük észre — kivétel nélkül víztől görgetettek, koptatottak, csak a belsejük maradt meg. Különös, hogy csak ezek, a többi származékjel nem. Az sem állapítható meg róluk, hogy valóban hegyek voltak-e?

Folytatva a kérdést: a Szeleta alsó rétegének többi származékjela, többsége, moustérien jellegű. Nem lehetséges, hogy a „korai szeletien” inkább egy középső paleolitikum, melynek az idős 41 700 éves C-14 dátum is megfelelne? Nem volt vajon az alsó réteg alatt egy s. l. moustérien réteg? Az utóbbi valószínű.

A következő probléma a fejlett szeletien helyzete. Jellegzetes leletei a rendkívül finoman kidolgozott, vékony babérlevél, néha majdnem fűzfalevél alakú kő lándzsahegyek. A Szeleta kultúrát az egész világ kutatása ezekről ismerte meg (1906). Ezek a hegyek annyira fejlettek, finomak, hogy a 10-es évek végén, külföldön, hamisítványoknak vélték.

Meg kell állapítanunk, hogy ezeket a babérlevélhegyeket tulajdonképpen csak a Szeleta felső rétegéből ismerjük. A többi lelőhelyen — alig néhány helyen — csak egy-egy

példányuk került elő. Az előbbieik után felvetődik a kérdés, hogy ez a fejlett szeletien valóban a bizonytalan korai szeletaiból alakult-e ki, annak folytatása lenne? Ide tartozik az is, hogy a két kultúrreteg között nagyon vastag, régészetileg steril, víz által is áthalmazott rétegsorok rakódtak le. Ez pedig igen nagy időt, időbeli távolságot jelenthet a korai és a fejlett szeletai között.

Az utolsó probléma már kapcsolódik a fentihez. A fejlett szeletien korát egyáltalán nem ismerjük. A felső rétegek az ásatások következtében hiányzanak, C-14 adattal nem rendelkezünk. Folytatása tehát ez a különlegesen szép régészeti anyag az előbbinek – valóban Würm 1–2 kori-e –, és mikor fejeződött be ez a kultúra a mi területünkön? Nem fiatalabb-e, mint ahogy véljük? Ami pedig az aurignacien-szeletien egyidejűségét illeti – kezdetüktől a végükig –: részletezés nélkül elég okunk van rá, hogy kételkedjünk benne.

Sokkal világosabb képet adhatunk az ősember korának a végéről, a gravetti népesség idejéről. Tájékozódásul ismét néhány mondatot az előzményekről.

A gravetti népesség valószínűleg idegen eredetű nálunk. Régebben magam hangsúlyoztam a „keleti gravetti” elnevezést. Oka az volt, hogy a szovjet szakirodalom abban az időben vált nálunk ismertté, és valóban nagyon sok párhuzam található az ukrán, moldvai terület, valamint a mi leleteink között. Ma ezt a „keleti” jelzőt nem használnám, mert a mi településeink – különösen az ország Ny-i részén – legalább olyan kapcsolatban állnak a szlovákiai, az ausztriai telepekkel, mint a keletiekkel.

Ez a népesség kifejezetten síksági, dombvidéki életformát folytat. Életmódja – főleg az ország Ny-i részén – erősen a rénszarvas vadászatához kötött. Ennek az állatnak az évszakos, gyakran több száz kilométeres helyváltogatása állandó belső migrációt idézett elő. Európa középső része szinte „neuralgikus zóna” lett. A gravetti népesség nagy része ugyanis mindig a csordák vonulását kísérte. Az életformát – annak minden megnyilvánulását –, képzeljük el olyanak, mint a száz év előtti, északi, tundrai-tajgai vadász- népeknél.

A gravetti kultúrának nálunk legalább két, ha nem három csoportját ismerjük. Az egyik csoport az ország ÉK-i részén él (Hernád, Bodrog vidéke), és kapcsolatban áll a K-szlovákiai településekkel. A másik csoport a Duna-kanyar vidékén, a folyó két partján terjedt el. Ezek jellegzetes kis alkalmi, időszakos vadásztanyák a rénszarvascsordák átkelőhelyeinél. A harmadik csoport (?) az ország belső részén levő vadásztáborok, átmeneti tanyahelyek. A kérdőjel arra vonatkozik, hogy az utóbbi két csoport kapcsolódik-e egymáshoz, vagy sem. A legfontosabb vadásztábor közülük Ságvár – a Balaton-tól D-re –, melyről külföldön újabban külön „Ságvár csoportot” neveztek el. – A C-14 dátumok ebben a korszakban már teljesen megbízhatók: az alsó korhatár 28 700, a felső korhatár 12 110 év. (Bodrogkeresztúr és Dunaföldvár.)

Az eredményeket áttekintve néhány kisebb új lelőhelyet említhetünk. Kiegészítik a gravetti népesség elterjedésének képét.

1969–70-ben folytatódott Madaras lelőhely ásatása. Ez egy kis kiterjedésű, valószínűleg alkalmi vadásztábor a Duna–Tisza közének D-i részén. Nyilván abba a csoportba tartozik, mint Ságvár, Dunaföldvár, Szeged-Öthalom és a bácskai lelőhelyek. (C-14 = 18 080 év)

Az ÉK-i csoportban új, gazdagabb lelőhely Tarcál. Régészeti anyaga a már régebben ismert Arka, Bodrogkeresztúr telepekéhez kapcsolódik. Kora a Würm 3-ra tehető. Sajnálatos, hogy a lelőhely, mint ezen a vidéken máshol is, félig-meddig humusztalajban, részben rétegben került elő. Ezért a települési jelenségek, a régészeti és faunisztikai anyag kevés következtetést enged meg. A telepnyomok sűrűsége alapján azonban a kiemelkedő dombháton mindenütt számíthatunk újabb lelőhelyek előkerülésével. A Bodrog-völgy D-i szakasza és a Tokaj-hegy környéke a paleolitikum végén valóban központi terület lehetett.¹⁷

A Duna-kanyar vidékén, ill. a Duna mentén szintén két új lelőhelyet ismertünk meg, egy harmadikon pedig újabb megfigyelésekre nyílt lehetőség.

Pilismarót-Dióson egy felső paleolitikus telep részlete került felszínre.¹⁸ Az 1980. évi ásatás eredménye szerint a leletanyag azonos a Pilismaróton régebben feltárt gravetti telepével. Kora a „Ságvár interstadiális”, melynek megállapítása szintén az utóbbi évek eredményei közé tartozik.

Budapest területén, Csillaghegyen szintén új, gravetti telep részletét tárták fel, szerencsére pleisztocén rétegben. A lelőhely a Duna második teraszán, annak idején közvetlenül az egyik, széles folyamág felett helyezkedett el. Az ásatás során lakóépítmény nyoma és mintegy 30 kőszerszám került elő. Utóbbiakról annyit, hogy eddig a legfinomabb kidolgozásúak, talán a legfiatalabbak a magyarországi gravettienben. A faunában jégkori vadló, mammut került elő, és a kormeghatározást a részletes közetrégétani analízisek is elősegítették. A teleprészlet kora a Würm 3 vége, kb. a sárvári telep és a dunaföldvári lelőhely közé esik.¹⁹

Végül megemlítjük, hogy Dunaföldváron, a régóta ismert lelőhelyen újabb mammutmaradványok kerültek elő. A leletmentő ásatással megállapítható volt, hogy ez a hely csupán alkalmi vadásztanya volt, ahol a mammutokat „feldolgozták”, combjukat a medencénél leválasztották és továbbvitték. A lelőhely kora, mint említettük, 12 100 év.²⁰

A korszak kutatásának egyik lényeges, általánosítható eredménye még a „Ságvár interstadiális” megállapítása, bevezetése. A munka, látszólag, nem közvetlenül régészeti jellegű. A ságvári telep finomrégétani, kémiai-fizikai analízisével és más rétegszelvények adataival sikerült kimutatni, hogy a leghidegebb Würm 3 időszak alatt, 18 000–17 000 év között nálunk egy egészen rövid, enyhe éghajlati periódus létezett. Ez a kis felmelegedés egyébként azonos azzal a klímaszakasszal, amelyet a falfestményeiről közismert Lascaux barlangban figyeltek meg. A Ságvár interstadiális tehát más, és a jövőben előkerülő települések relatív kormeghatározásához is újabb támpontot ad.

Kronológiai sorrendben haladva ezzel az ősember korának végéhez értünk. A paleolitikum civilizációja egy ideig még tovább élt, de az utolsó jégkor végétől a korai neolitikumig terjedő időszak kérdéseiről itt csak rövid kitekintést adhatunk.

¹⁷ Madaras és Tarcál: T. Dobosi V. ásatása.

¹⁸ T. Dobosi V. ásatása.

¹⁹ G. Csánk V. ásatása.

²⁰ G. Csánk V. ásatása.

Úgy látjuk, hogy a gravetti kultúra népessége a sok kis telepnyom, szórványos lelet ellenére sem lehetett nagy. Ennek a populációnak jelentős része, ha nem egésze, az utolsó jégkört követő felmelegedéskor eltűnt, kiszivárgott területünkről és a Kárpát-medence térségéből. Oka – mint Nyugaton is – valószínűleg a rénszarvascsordák északra húzódásában keresendő. Ekkor népesedik be ugyanis Európa É-i része, a Baltikum térsége, tehát azok a területek, amelyek ekkor szabadultak fel az állandó jégtakarótól.

A gravetti kultúra hagyományai vagy maradék kis csoportjai (?) egy ideig még megtalálhatók nálunk. Gyenge kis nyomok ezek. Ezután az átmeneti kőkor, a mezolitikum következik és vele együtt a paleolitikum–neolitikum közötti átmenet kérdése.

Ismerünk egy ún. apró eszközös mezolitikumot, „dunai tardenoisient”. Szerszámai között még felismerhetők a gravetti elemek. Ezek azonban annyira általános eszközfajták, amelyek nem teszik biztossá, hogy a gravettienből öröklődtek. Egyébként sem valószínű, hogy a gravetti maradványnépesség áttért volna a teljesen új, fél köröm nagyságú, sőt még kisebb trapéz alakú, félhold alakú szerszámok készítésére. A paleolitikum legvégén egyébként ilyen tendencia nincs is.

Ismertünk – múlt időben – egy „durva eszközös mezolitikumot”. Az áthatározását már láttuk, és ezzel a hazai, külföldi kutatók túlnyomó része teljesen egyetért. Ez az „Eger kultúra” – mely az ÉK-magyarországi gravettienből nőtt volna ki, és átvezetne a korai neolitikumba – nem létezik, helyesebben sokkal régebbi korszakba tartozik.

Ezek után tény, hogy a korai neolitikumban sok helyen még nagyon sok pattintott kőeszköz fordul elő. Még sokkal később is. Ezek a szerszámok azonban – általában – olyan minőségi romlást, visszaesést mutatnak – pl. éppen az ÉK-i gravettienhez képest –, ami szinte elképzelhetetlenné teszi, hogy annak továbbfejlődése, „folytatói, örökösei” lennének. Sokkal valószínűbb, hogy a korai neolitikumban, és máskor is, mindig voltak olyan munkák, melyekhez egyszerűbb volt újra pattintott kőszerszámot készíteni, amire nagyon jó példákat ismerünk.²¹ – Összegezve: az, hogy a korai neolitikum teljesen kész, fejlett kulturái és hirtelen igen nagy népessége a paleolitikumból, a mezolitikumon keresztül kontinuuusan alakult volna ki, számunkra elképzelhetetlen.²²

Áttérve most a korszak kutatásához tartozó más jellegű munkákra, először a *nemzetközi kapcsolatokat, a hazai és külföldi tudományos szervezeti tevékenységet* szükséges röviden vázolni.

Megállapítható, hogy az elmúlt évtizedben feltűnően sok külföldi kutató járt hazánkban az ősemberkutatás területéről. Feltűnő ez azért, mert mint látható, nem új,

²¹ Közelmúltban lehetőségem volt az észak-spanyolországi késői mezolitikus-korai neolitikus asturien kultúrát megismerni. Ez a népesség – ebben a korszakban! – a legősibb, kavicsból készült choppereket használja a szépen csiszolt csontszigonyok mellett. Ez a legprimitívebb szerszámfajta ugyanis alkalmas arra, hogy nyári időszakban, amikor az asturien népe a tengerparton él, a sziklákról a kagylókat leverjék. Ugyanígy „alsó paleolitikus” choppereket használnak azonban ma (!) a spanyol-portugál határon élő szénégetők is.

²² További három lelőhely – Demjén, Tarpa, Boldogkőváralja – távol esik a paleolitikumtól, a korai neolitikumba tartozik. Csupán azért említjük őket, mert anyagukban nagyon sok a pattintott kőszerszám, és T. Dobosi V. szerint ezek a paleolitikum késői örökségei. A nézetet alább még érintjük. (T. DOBOSI V.: Prehistoric Settlement at Demjén-Hegyeskőbérc Folia Arch. 1976).

jelentős ásatások megtekintésére jöttek. Ezen belül is érdekes, hogy elsősorban neves, nemzetközileg ismert kutatók érkeztek hozzánk a paleolitikum különböző korszakainak, kultúráinak stb. tanulmányozására. Ugyanakkor több külföldi intézet, egyetem jelezte igényét, hogy fiataljaik módszereket szeretnének nálunk tanulni, amire, sajnos, nem volt lehetőség.

A KKI, az MTA, az ELTE vendégeinek és az egyénileg fogadott kutatók hazáját nehéz lenne felsorolni. Hozzávetőleges statisztikával azonban közölhetjük, hogy a fogadott vendégek túlnyomó többsége a nyugati országokból jött, míg a szocialista országokból viszonylag igen kevés. Az arányt különösen az előbbiekre javára billenti az, hogy többször nagy létszámú, e korszakkal foglalkozó egyetemi tanszékek tanárai és hallgatói, ill. csoportok érkeztek. A helyzetkép hátteréhez tartozik természetesen az a fokozódó érdeklődés, amely általánosságban is megnyilvánul éppen Magyarország iránt.

Áttekintve a külföldi kutatók sorát, úgy látjuk, hogy elsősorban Franciaország, Olaszország, részben még az NSZK a leggyakoribb partnereink. Természetes azonban, hogy ezek az arányok az időtartamban, az itteni munka elmélyültségében különbözően mérlegelendők. Az viszont, hogy ez az érdeklődés Európa minden országából és azon túlról is megnyilvánul, feltétlenül a hazai kutatás színvonalának elismerését jelzi.

A hazai és külföldi tudományos szervezetek közül az MTA Régészeti Bizottságát, az INQUA Magyar Nemzeti Bizottságát, az igen erőteljes Magyar Karszt- és Barlangkutató Társulat elnökségi tagását, az INQUA „Early Man” bizottságát, az UISPP kongresszusközi bizottságát, a francia, nyugatnémet, osztrák őstörténeti társulatokat említhetjük, mint amelyekben bevásztott tagként vettünk részt. (Gábori M. – INQUA MNB: G. Csánk V.)²³

Nem feledkezhetünk meg itt az *utánpótlás* képzéséről sem. E sorok írója 15 éve folyamatos megbízott előadó az ELTE Régészeti Tanszékén. A kis óraszám elegendőnek látszott abban a formában, hogy a specializálódó hallgatók éveken át, szinte naponta, munkatársként dolgoztak velem. Az elmúlt időszakban négy fiatal specializálódott az ősember korának régészetére, ami a terület igényeit kb. ki is elégíti. Ezek az egyetemet már befejezték. További utánpótlásra szintén van kilátás, elhelyezkedésük azonban rendkívül nagy problémát jelent. Oka az, hogy ez a szakterület – összekapcsolódva a természettudományokkal, a nélkülözhetetlen idegen nyelvismerettel stb. – erősebb specializálódást kíván, mint a többi. A munkahelyek pedig – elsősorban múzeumokról van szó – érthetően könnyebben alkalmaznak etnográfust, általános őskorral vagy pl. középkorral foglalkozó régészt, mint olyat, aki kifejezetten ezzel a korszakkal foglalkozik. Megemlítendő még, hogy az elmúlt időszakban egy külföldi aspiránst képeztem, aki munkáját magas szinten fejezte be. (L.: 4. jegyzet.)

Végül nem lenne teljes a kép azoknak az ismeretterjesztő könyveknek említése nélkül, melyek nagy példányszámmal, széles körben tették ezt a kutatási területet ismertté.²⁴

²³ UISPP: Union International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. – INQUA: International Quaternary Association.

²⁴ GÁBORI M.: Az ősember útjain. Bp. 1974. – Ua.: Ala Tau – Aratát. Régészeti utazások. Bp. 1978. – GÁBORINÉ CSÁNK V.: Az ősember Magyarországon. Bp. 1980.

TANULMÁNYUTAK

- 1969: Szovjetunió. (Moszkva, Leningrád, Tadzsik SZSZK intézeteiben anyaggyűjtés, lelőhelyek bejárása. – Gábori M.)
- 1970: NSZK, Olaszország (Az NSZK őstörténeti társulatának konferenciája. Anyaggyűjtés. – Gábori M., G. Csánk V.) – NSZK (Gönnersdorf paleolitikus telep ásatása. – T. Dobosi V.) – Svájc (Több hónapig előadások a berni egyetemen K-Közép-európa paleolitikumáról. – G. Csánk V.)
- 1971: Belgrád. (UISPP VIII. Nemzetközi Kongresszusa – G. Csánk V.)
- 1972: Szovjetunió. (Szovjet-Közép-Ázsia és a Transzkaukázus lelőhelyeinek, ásatásainak bejárása és anyaggyűjtés. – Gábori M., G. Csánk V.)
- 1973: É-Olaszország, Franciaország, (Ásatások bejárása és anyaggyűjtés. – Gábori M., G. Csánk V.) – Szovjetunió. (INQUA Szovjet Bizottságának 3 hetes konferenciája a kaukázusi országokban. – G. Csánk V.)
- 1974: Párizs. („Analyse des attributs du commencement du Paléolithique supérieur: Aurignacien-Perigordien-Szelétien” c. konferencia. – G. Csánk V.) – Szovjetunió. (Örmény SZSZK. Ásatásokon, expedíciókon részvétel. – Gábori M., G. Csánk V.)
- 1975: Spanyolország. (Általános tájékozódás. – Gábori M., G. Csánk V.) – Halle. (Nemzetközi értekezlet Bilzingsleben előemberi település feltárásáról. – Gábori M., G. Csánk V.)
- 1976: Nizza. (UISPP IX. Nemzetközi Kongresszusa. – Gábori M., G. Csánk V.)
- 1977: Szovjetunió. (Tadzsik SZSZK. Új alsó paleolitikus lelőhelyek bejárása. Anyaggyűjtés. Az INQUA Szovjet Bizottsága konferenciája. – Gábori M., G. Csánk V.) – Spanyolország. (Múzeumi anyagok tanulmányozása. – Gábori M., G. Csánk V.)
- 1978: É-Olaszország. (Tagliente sziklaeresz és Monte Bondone ásatása. – Gábori M., G. Csánk V.)
- 1979: D-Olaszország. (Ásatások: Gargano, Marina di Camerota. – Gábori M., G. Csánk V.)
- 1980: Spanyolország. (Részletes lelőhelybejárás Gerona környékén, Asturiában, Cantabriában, ásatás Madrid mellett. Ásatások megismerése Granada környékén. (Gábori M., G. Csánk V.)

IRODALOM, 1969–1980.

- T. DOBOSI V.: Mesolithische Funde in Ungarn. Alba Regia 12. 1971.
Miskolc és a magyar őskorkutatás. HOM Közlemények 1973.
Adatok a Bodrogvölgy őskórához. Folia Arch. XXV. 1974.
Magyarország ős- és középső kőkori lelőhelykatasztere. Arch. Ért. 1975.
Prehistoric Settlement at Demjén-Hegyeskőbérc. Folia Arch. XXVII. 1976.
A pattintott kőszekőkők nyersanyagáról. Folia Arch. XXIX. 1978.
Őskőkori lelőhelyek Tatán és környékén. In: Tata története I.
Felsőpaleolit telep Pilismarót-Dióson. Comm. Arch. Hung. I. (sajtó alatt)
Vértesszőlős. Régészeti feldolgozás. (Kéziratban)
- T. DOBOSI V.–VÖRÖS I.: Data to an evaluation of the finds assemblage of the Palaeolithic paint mine at Lovas. Folia Arch. XXX. 1979.
- GÁBORI–CSÁNK V.: C–14 Dates of the Hungarian Palaeolithic. Acta Arch. Hung. 22. 1970.
Az érdi középső paleolit telep. Bud. Rég. XXII. 1971.
Das Mittelpaläolithikum Osteuropas. VIII. Cong. Int. Préhist. et Protohist. Beograd, Actes. II. 1973.
Une oscillation climatique à la fin du Würm en Hongrie. Acta Arch. Hung. 30. 1978.
La mode de vie et l'habitat au Paléolithique moyen en Europe Centrale. IX. Cong. Int. Préhist. et Protohist. Nice 1976.
Az ősemler Magyarországon. Gondolat, 1980.
A Remete Felső-barlang és a „dunántúli szelétien”. Acta Arch. Hung. (sajtó alatt)
A felső paleolitikum nyoma Budapesten. Acta Arch. Hung. (sajtó alatt)
The Ecology of the Hungarian Middle Paleolithic. Földrajzi Közl. 1978.

- GÁBORI M.: Le Paléolithique. Loess-Periglaciaire-Paléolithique. Moszkva, 1969.
Regionale Verbreitung paläolithischer Kulturen Ungarns. Acta Arch. Hung. 1969.
Az ősember korának kutatása a Szovjetunióban. MTA. II. Oszt. Közl. 1969.
Tableau récapitulatif du Paléolithique en Hongrie. Földr. Közl. 1969.
25 Jahre Paläolithforschung in Ungarn. Acta Arch. Hung. 1970.
Vázlatos körkép az ősemberkutatásról. Valóság 1971/6.
Az ősember útjain. Budapest, 1974. (ismeretterjesztő könyv)
Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural. Akadémiai Kiadó 1976.
(önálló kötet)
Le rôle du Paléolithique de Transcaucasie dans le peuplement d'Europe Orientale. IX. Cong. Int. Préhist. et Protohist. Nice. 1976.
Die neuesten Paläolithforschungen in Mittelasien. Festschrift für R. Pittioni. Wien, 1976.
Neuere Ergebnisse der Paläolithforschung in Transkaukasien. 25. Jubiläumsband der Österr. Arbeitsgemeinschaft f. Ur- u. Frühgeschichte. Wien, 1976.
Közép- és Kelet-Európa első benépesedése. Századok. 1977.
Archeological Results of Investigation in Hungarian Caves. Karszt és Barlang 1977.
Ala Tau – Ararát. Régészeti utazások. Gondolat. 1978. (ismeretterjesztő könyv)
Comment: V. A. Ranov and R. S. Davis: Toward a New Outline of the Soviet Central Asian Paleolithic. Current Anthropology. 1979.
Type of Industry and Ecology. Acta Arch. Hung. 1980.
A középső paleolitikum természeti környezete és vadászata Magyarországon. MTA Szociál-ökonómiai kötete. (sajtó alatt)
A régibb kőkör Magyarországon. In: 10 kötetes Magyarország Története I. (sajtó alatt)
Paleolit i mezolit. In: Arheologija Vengrii. Moszkva, 1980.